

15. Титова О.М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках і музеях // Праці центру пам'ятокознавства. Вип. 6. – Київ, «Шлях», 2004. – С. 106-110.

16. Guide to the archaeological open air museums in Europe. – Карпі (МО), Nuovagrafica, 2009. – 186 p.

17. Малинова Рената, Малина Ярослав. Прыжок в прошлое. – Москва, «Мысль», 1988. – 272 с.

18. Трачук О. Моделювання прадавньої

історії рідного краю // Товариство Коло-Ра. Експериментальні студії. – Київ, 2001. – С. 61-67.

19. Титова О. Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва. До постановки питання // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. Випуск 11. – Київ, «Шлях», 2002. – С. 81-84.

20. Козловський А.О., Іль'їнський В.Є. Звіт про дослідження на Кам'янській Січі у 1989 р. // НА ДІКЗ, № 39. – Сторінки не пронумеровані.

Олег Власов

Каменская запорожская Сечь как туристский объект: проблемы и перспективы

В статье дается общая характеристика памятника истории национального значения Каменской запорожской Сечи, как историко-археологического объекта, освещается современное состояние памятника. Изложены предложения по использованию Каменской Сечи в сфере туризма.

Ключевые слова: Каменская Сечь, туризм, археологический музей под открытым небом.

Oleg Vlasov

The Kamyanska Zaporozhyan Sich as a tourist object: problems and perspectives

The article characterizes the historical monument of national significance «The Kamyanska Zaporozhyan Sich» as the historical and archaeological object and considers the present-day monument's state. The propositions of the Kamyanska Sich usage in the tourism industry are set forth in the article.

Key words: Kamianska Sich, tourism, archaeological open air museum.

УДК 930.253(477) «18/19»

Світлана Грибанова (м. Київ)

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена джерелознавчому огляду спеціалізованої, педагогічної та громадської періодики в питаннях організації екскурсійної справи в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: періодичні видання, екскурсія, екскурсійна справа, учнівські екскурсії, екскурсійний метод.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. в Російській імперії і в тій частині України, що входила до її складу, ознаменувався певними зрушеннями в соціально-економічній та культурній сферах. Новий поштовх для свого розвитку отримала й екскурсійна справа в Україні. Тому не випадково, що саме в той період питання організації та проведення екскурсій почали висвітлюватися в періодичних виданнях туристичного, педагогічного та суспільно-політичного напрямів. Вміщені в них публікації, що торкалися різних аспектів екскурсійної діяльності, є важли-

вим джерелом для вивчення туризму та екскурсійної справи сучасними істориками.

Слід зазначити, що за радянських часів у працях дослідників, зокрема, Р. О. Дьякової "История экскурсионного дела в СССР"; Л. М. Логвинова, Ю. В. Рухлова "История развития туристско-экскурсионного дела"; В. А. Сичинави "Из истории издания отечественной туристско-экскурсионной литературы" частково розглядалася і використовувалася періодична література з цієї проблеми. Але їхні праці мали здебільшого загальносоюзний характер.

Ця стаття має на меті дослідити, які саме питання розвитку екскурсійної справи в Україні висвітлювалися в матеріалах спеціалізованої періодики, а саме в часописах: "Русский турист", "Русский экскурсант", "Экскурсионный вестник", "Вокруг света", "Вестник спорта и туризма", "Школьные экскурсии и школьный музей"; педагогічній періодиці, а саме в часописах: "Учитель", "Русская школа", "Вестник воспитания", "Журнал Министерства народного просвещения", "Світло", а також в науково-літературному та громадсько-політичному часописі "Украинская жизнь" зазначеного періоду, показати, що періодична преса є важливим складником комплексу джерел з історії екскурсійної справи в Україні.

Започаткування організованого туризму в Російській імперії спричинило появу спеціалізованої періодичної літератури з питань туризму та екскурсій.

Із створенням у 1895 р. Російського турінг-клубу постало питання й про його друкований орган. З 1899 р. до 1913 р. друкується щомісячний часопис цього клубу під назвою "Русский турист", який висвітлював питання організації подорожей та екскурсій в імперії.

Часопис "Вестник спорта и туризма", що виходив на початку ХХ ст. як безкоштовний додаток до часопису "Вокруг света", друкував повідомлення про проведення екскурсій в одній із своїх рубрик "Просветительские экскурсии".

У 1914-1916 рр. в Москві виходив часопис "Экскурсионный вестник", який мав 4 розділи: "Хождения по Руси и за рубеж", "Культурные центры", "Хроника" та "Библиография". У розділах "Хроника" та "Библиография" подавалася інформація про організацію та проведення екскурсій у Російській імперії, зокрема й в Україні. Часопис друкував також огляди періодичних видань.

Екскурсійне життя всієї імперії, зокрема й України, висвітлювалося і у спеціалізованому часописі "Русский экскурсант", що видавався Ярославською екскурсійною комісією впродовж трьох років, починаючи з березня 1914 року. Кожному випуску відводилося 100-150 сторінок з ілюстраціями. У розділах цього часопису розміщувались статті із загальних питань екскурсійної справи, батьківщинознавства, керівників екскурсій та враження екскурсантів. Були також довідковий та бібліографічний відділи, друкувалися об'яви [23; 63]. Про проведення екскурсій повідомлялось у рубриках: "К сведению руководителей", "Движение экскурсий", "Хроника экскурсий".

Часопис "Школьные экскурсии и школьный музей", що виходив на Півдні України у 1913-1917 рр., друкував цікаві статті краєзнавчого характеру, статті, що торкалися питань організації та проведення екскурсій, розвитку вітчизняного туризму, повідомлення про маршрути подорожей Кримсько-Кавказького гірського клубу. Звертають на себе увагу публікації журналіста В. Смирнова: "Экскурсии Крымско-Кавказского горного клуба в 1916 г.", "Тормозы развития отечественного туризма", "Краткосрочные курсы для ознакомления с местной природой, организованные Крымско-Кавказским горным клубом в г. Одессе 26 мая по 8 июня 1916 г."

Часопис "Школьные экскурсии и школьный музей" сприяв виданню окремих праць педагогів-екскурсіоністів. Так, зокрема у 1914 р. була надрукована праця І. Я. Акінфієва "Как устраивать экскурсии с учащимися". У ній автор торкався питань методики організації шкільних екскурсій, наголошуючи на потребі вчити дітей спостерігати навколишній світ. Він звертав увагу на необхідність ґрунтовної підготовки вчителя-керівника екскурсії [1; 22].

Спеціалізована туристично-екскурсійна література початку ХХ ст. формувала у суспільстві позитивне ставлення до екскурсій, давала поради, як краще їх організувати та проводити, забезпечувати кваліфікованими фахівцями.

Широке коло питань, пов'язаних з учнівськими екскурсіями, піднімали педагогічні часописи: "Русская школа", "Журнал Министерства народного просвещения", "Вестник воспитания", "Світло".

Окрім зазначеної періодичної літератури питання організації та проведення екскурсій силами українських просвітницьких товариств висвітлював науково-літературний та громадсько-політичний часопис "Украинская жизнь", що друкувався в Москві на початку ХХ ст. У рубриці "В Украине и вне ее" вміщувалась цікава інформація про екскурсійний рух у різних прошарках суспільства.

На початку ХХ ст. науково-педагогічні діячі почали розробляти теорію екскурсійної справи, зокрема, вони обговорювали поняття сутності екскурсії. У роботах І. М. Гревса, С. Ф. Русової було дано визначення цього поняття. Ця тема піднімалась у спеціалізованій екскурсійній літературі. Так, часопис "Экскурсионный вестник" у 1914 р. – перший серед спеціалізованих видань дав тлумачення поняттю "екскурсія", зазначивши, що назва походить від латинського слова

"excursio", "excurre" і означає вибігати, здійснювати набіг, відправлення у бік, так би мовити, поза, поїздка або похід будь-куди, що здійснюється з науковою метою, в галузь невідомого з метою ознайомлення, вивчення, пізнання – ось що власне означає поняття "екскурсія" [30; 122].

Звертаючи увагу на екскурсію як на одну з найбільш ефективних форм просвітництва та виховання, освітяни наголошували на виховній ролі екскурсій. Так, у статті російського автора А. Ільїна за темою "Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях", надрукованій у часописі "Русский турист" № 9-10 за 1907 р., відзначається загальнопедагогічне значення екскурсій. Автор зазначив, що під час екскурсій педагоги ближче знайомляться зі своїми вихованцями, краще пізнають їхній характер, для них відкривається поле для спостережень, що не завжди можливо в умовах шкільного навчання [3; 250]. Автор схвалював циркуляр Міністерства народної освіти за № 20 185 від 20 серпня 1900 р., за яким запроваджувалися обов'язкові проведення прогулянок, екскурсій та подорожей з учнями з освітньою метою, а також введення щорічної звітності про їх здійснення.

Передові педагоги вважали, що екскурсії є найкращими посібниками при вивченні географії, природознавства, історії тощо. На їх думку, такі екскурсії сприяли пізнанню рідного краю. Тому екскурсії влаштовувались українськими педагогами у школах і училищах. Освітяни твердили, що неодмінною умовою викладання природознавства повинно бути спостереження учнями явищ природи, знайомство з флорою та фауною. Цього можна було досягнути тільки завдяки належним чином організованим екскурсіям. І не випадково екскурсії у природу були одним з найпопулярніших заходів, що організовувались у гімназіях і училищах під керівництвом учителів природознавства.

Питання організації та проведення екскурсій у природу порушувалися і на сторінках таких часописів, як: "Русский турист", "Вестник спорта и туризма", "Бюллетень Харьковского общества любителей природы" тощо.

Так, автор А. Ільїн у вказаній вище роботі наголошував на необхідності використовувати різні екскурсійні об'єкти саме для спостереження і вивчення їх екскурсантами. Особливого значення він надавав позаміським екскурсіям географічного, природничого спрямування; наголошував на важливій ролі кваліфікованого керівника (екс-

курсовода), з яким екскурсанти "одержать значно більше знань з природознавства, ніж під час навчання у класі" [4; 251]. Саме такі екскурсії, вважав А. Ільїн, сприяють пізнанню природи і розвивають любов до неї.

Величезне значення мали історичні екскурсії. Вони влаштовувалися в Києві і Полтаві, Чернігові та Острозі, Луцьку та Ізмаїлі, Севастополі та Сімферополі, Харкові й Одесі, Катеринославі, Ніжині та інших містах України.

Наприклад, за відомостями "Русского экскурсанта" № 6 (1916 р.) у 1916 р. відбулися екскурсії вихованок Філаретівського єпархіального жіночого училища до історичного музею, будинку І. Мазепи у Чернігові, учнів Севастопольського реального училища – до Сімферополя, де вони відвідали музей при губернській земській управі та інші місця [17; 59].

Автор А. Ільїн у вказаній статті підкреслював їх роль в освітньому процесі. Він вважав, що історичні екскурсії варто проводити там, де є сприятливі умови, де зберігаються такі об'єкти, як: історичні пам'ятки, музеї, археологічні розкопи тощо. На ці екскурсії не можна дивитися як на пусту забаву та розвагу, – писав він, – "... вони мають слугувати ... джерелом та основою для набуття знань з історії культури ..." [5; 251]. Екскурсії мають підсилити інтерес до вивчення рідної історії. Думки, які висловив автор на початку ХХ ст., не втрачають актуальності й натеper. Вивчення рідної історії, культури, природи засобами екскурсій сприяє патріотичному вихованню молоді, її національної свідомості.

Активна популяризація екскурсій, розгорнута освітянами в періодиці, призвела до розгортання екскурсійного методу навчання у школах. Наприклад, за даними часопису "Экскурсионный вестник" № 2 за 1914 р. у 1909 р. навчальними закладами Одеського навчального округу було здійснено 17 екскурсій, 31 освітянська прогулянка, 10 малих екскурсій, а 1911 р. учні другої Херсонської чоловічої та Мелітопольської жіночої гімназії відвідали маєток Фальц-Фейна "Асканію Нову".

До програм шкільного навчання було включено екскурсії – паломництва. В Одесі у 1912 р. таких екскурсій до святих місць було здійснено 4, зокрема до Святогірського монастиря (Харківської губернії) [29; 135,136].

Нарада директорів навчальних закладів Одеського навчального округу визнала необхідним проводити екскурсії не тільки з учнями старших класів, а й молодших, при чому зазначалося, що для останніх можна влаштовувати прогулянки на непе-

лікі відстані для ознайомлення з природою та цікавими об'єктами навколишніх місцевостей.

Поступово екскурсії набували форми шкільного туризму. Вихованці навчальних закладів з України вирушали в багатоденні подорожі по різних містах Російської імперії. До України також прибували учні навчальних закладів з різних місцевостей Росії. Так, за двадцять років існування Тверської гімназії її вихованці побували практично в усій європейській Росії. Перебуваючи в Україні тверські екскурсанти ретельно оглядали такі міста, як Київ та Одеса. Про це ми довідуємося зі сторінок часопису "Вокруг света" № 24 за 1913 рік.

Новим етапом у розвитку екскурсійної справи стало створення екскурсійних комісій при навчальних округах. В Україні екскурсійні комісії, або комітети, були утворені в 1909 р. при Київському, Одеському, Харківському навчальних округах. Вони займалися організацією обслуговування екскурсантів – пошуком дешевого або безкоштовного житла, забезпеченням екскурсійних груп кваліфікованими керівниками екскурсій (екскурсоводами) тощо.

Про діяльність Київської міської екскурсійної комісії довідуємося з рубрики "К сведению руководителей" часопису "Русский экскурсант" № 1 за 1914 рік. У ній, зокрема, повідомлялося про надання за невелику платню приміщень для проживання приїжджим екскурсантам і кваліфікованих керівників екскурсій (тобто екскурсоводів). Причому екскурсантам сільських та міських однокласних та двокласних училищ, недільних шкіл та вечірніх класів комісія надавала екскурсоводів по Києву безкоштовно, "екскурсантам же середніх та будь-яких інших навчальних закладів комісія рекомендувала платних керівників-фахівців по 5 крб. за кожен екскурсію" [13; 96]. Забезпечення груп екскурсантів кваліфікованими екскурсійними працівниками було одним із важливих завдань екскурсійного обслуговування населення. Тому не дивно, що серед педагогічних кіл постало питання про підготовку кваліфікованих керівників екскурсій – викладачів-екскурсоводів. Заснування перших в Україні курсів для підготовки керівників дитячими екскурсіями у природу в м. Києві у 1915 р. дало поштовх до організації подібних курсів в Одесі у 1916 р. Їх організатором виступив Кримсько-Кавказький гірський клуб. Ця подія була висвітлена у публікації В. Смирнова в часописі "Школьные экскурсии и школьный музей" № 4-5 за 1916 р.

Автор публікації докладно описав процес створення курсів з підготовки керівників освітніх

учнівських та дитячих екскурсій, розповів про участь у цьому заході провідних одеських вчених О. М. Попової, Г. І. Потапенка, І. Я. Точидловського, Г. І. Танфільєва, В. Ф. Пастернацької, А. Р. Пренделя. На думку Смирнова, курси мали надзвичайний успіх [24; 41-44]. Ця корисна справа щодо підготовки відповідних фахівців-керівників екскурсій, безумовно, мала важливе значення для подальшого розвитку екскурсійної діяльності в Україні.

Питання організації учнівських екскурсій обговорювались на педагогічних з'їздах, що відбувались у 1916 р. в Києві, Одесі, Харкові. Часопис "Русский экскурсант" № 6 за 1916 р. вмістив на своїх сторінках докладну інформацію про їх роботу. У резолюції Київського педагогічного з'їзду пріоритетним завданням визначалась організація спеціальних курсів для підготовки екскурсоводів з числа педагогів. У рубриці "Хроника экскурсий" часопису "Русский экскурсант" № 6 за 1916 р. було вміщено інформацію про роботу Київського педагогічного з'їзду і про зміст прийнятих ним рішень.

Також було накреслено програму розбудови екскурсійної діяльності:

- 1) організація екскурсій має бути необхідною для кожного навчального закладу;
- 2) екскурсії повинні носити не випадковий, а продуманий і систематичний характер;
- 3) місцеві екскурсії мають бути обов'язковими для всіх учнів навчальних закладів [15; 51-52].

Зрозуміло, що ці заходи були спрямовані на найширше охоплення екскурсіями учнівської молоді з метою піднесення її освітнього та культурного рівня.

У часописі "Русский экскурсант" було повідомлено і про роботу Харківського педагогічного з'їзду, який констатував величезну користь, що приносили екскурсії для виховання учнів та молоді. Для учасників з'їзду, які склалися переважно з учителів-педагогів, екскурсійною комісією навчального округу було організовано у Харкові низку екскурсій. Екскурсанти знайомилися з пам'ятками старовини, храмами, церковними старожитностями Харкова, відвідали громадську бібліотеку, найкраще облаштовані школи, гімназії, училища; кабінети і лабораторії інститутів, метеостанцію та обсерваторію, заводи, фабрики, електростанцію, критий ринок. Побували у ботанічному та зоологічному садах. Відвідали міський художній музей та етногра-

фічний музей. Власне, це були своєрідні практичні заняття з екскурсійної роботи.

Після закриття з'їзду учасникам пропонувалося взяти участь в екскурсіях та туристських подорожах: у Святі гори, Слов'янськ, Бахмут, Білгород, Катеринослав, Асканію-Нову, Полтаву, Кременчук, Київ, Чернігів.

Отже, матеріали часопису свідчать про те, що, незважаючи на важкі умови життя, пов'язані з Першою світовою війною, інтерес освітян до екскурсійної справи не зменшився, на з'їздах було розроблено широку екскурсійну програму, спрямовану на дальший розвиток освіти.

Екскурсійний рух поширювався й на інші навчальні заклади. Так, у 1916 р., як повідомляв "Русский экскурсант" (№ 6, 1916 р.), відбулася екскурсія у Бахчисарай та найближчі околиці слухачів курсів, що були організовані Сімферопольською дирекцією народних училищ. Її учасники відвідали природно-історичний музей губернського земства, де пояснення їм давав викладач географії та природознавства В. Смирнов, який виступав автором низки публікацій з проблем екскурсійної справи [16; 58-59].

Мода на екскурсії поширилася і серед учасників різного роду з'їздів, конгресів, конференцій, про що свідчить публікація А. Аскурита "Второй съезд русских эсперантистов (корреспонденция из Киева)" надрукована у часописі "Вокруг света" № 33 за 1913 рік. Так, ділові засідання Другого з'їзду російських есперантистів, що відбувся 4 серпня 1913 р. у Києві; "чередувався з екскурсіями по місту Києву, на виставку та по Дніпру" [2; 395].

Суттєву роль у розвитку туризму та екскурсій на південному березі Кримського півострова зіграло Ялтинське відділення Кримського гірського клубу. Перша організована наукова екскурсія членів клубу відбулася в 1891 р., роком пізніше клубом була організована перша учнівська екскурсія. Взагалі екскурсії клубу були наукові, освітянські і для всіх бажаючих.

Про діяльність Ялтинського клубу писав часопис "Русский экскурсант" № 1 за 1914 рік. У рубриці "Движение экскурсий" повідомлялося про початок роботи 1 квітня 1914 р. секції пішохідних екскурсій при Ялтинському відділенні Кримсько-Кавказького клубу [14; 88]. Часопис рекламував гірсько-пішохідні екскурсії в околиці Ялти, запрошуючи охочих взяти в них участь.

У тій же рубриці повідомлялося й про проведення наукових екскурсій у 1916 р. до художніх

старожитностей м. Острога. Екскурсанти, у складі яких були архітектор-художник В. І. Ковальський, інженери-будівельники Б. П. Солоський та В. Г. Леонтович, з метою наукового дослідження ретельно оглянули та дослідили пам'ятки острозької старовини: Богоявленський собор, замок, вежі, відвідали також м. Межиріч та с. Новомалин, де оглядали та вивчали давні споруди.

Важливу групу джерел з історії екскурсійної справи становить педагогічна періодика. Періодичні часописи, такі як "Учитель", "Русская школа", "Вестник воспитания", "Журнал Министерства народного просвещения", "Світло" друкувалися в Російській імперії в др. пол. XIX - на початку XX ст. і висвітлювали на сторінках друківаних видань й питання організації та проведення екскурсій, де екскурсії розглядалися під кутом зору навчально-виховного процесу.

Вміщені в них статті написані освітянами та вченими як російськими, так і українськими. Їхні роботи для нас цінні насамперед тим, що в них висвітлювалися питання організації та проведення екскурсій не лише в Російській імперії, а й в Україні. Серед російських педагогів та вчених – О. Герд, І. Гревс, Д. Кайгородов, Н. Арєпьев, В. Акімов та інші.

Одні з перших статей цього напрямку вийшли у 1866 році в часописі "Учитель". О. Герд надрукував низку статей, які присвятив найбільш цікавим і доступним екскурсійним темам з ботаніки, зоології, геології тощо. Це, зокрема, такі його роботи, як "Об естественно-исторических экскурсиях", "Экскурсии по изучению неорганической природы", "Материалы для естественно-исторических наблюдений". В них автор розглянув екскурсію, насамперед, як доповнення до навчального процесу.

Часопис "Русская школа" – один з відомих педагогічних часописів, що друкувався в СПб з 1890-х рр. до 1917 р., спираючись на висловлювання відомих російських педагогів-екскурсіоністів О. Герда, Д. Кайгородова, Н. Арєпьева, зробив вагомий внесок в розробку теорії та методики екскурсійної справи в державі.

Значний інтерес як джерело вивчення історії екскурсійного руху становить творчий доробок петербурзького вченого-педагога Н. Арєпьева. В своїй статті "Общеобразовательные экскурсии в средней школе", надрукованій в часописі "Русская школа" № 5,6 за 1900 р., він згадує серед піонерів-організаторів учнівського екскурсійного руху й подвижників з України П. Сидорова та І. Акіфієва. Зокрема, І. Акіфієва автор назвав невтомним популяризатором екскурсій для учнів,

які І. Акінфієв здійснював щорічно навесні та восени з навчальною метою, що доповнювало традиційну класноурочну систему.

Наступна стаття Н. Арєп'єва "Общеобразовательные экскурсии" була надрукована в розділі "Оригинальные и переводные статьи" № 4 за 1899 р. часопису "Вестник воспитания", що виходив у Москві в кінці XIX – на початку XX ст. В ній автор торкався питань організації екскурсій у вищих навчальних закладах. В статті наведені цікаві дані про Харківський університет; він називає організаторів студентських екскурсій – проф. І. Леваківського та А. Краснова. Окрім того, в статті вміщені цікаві відомості про організацію екскурсій в гімназіях та реальних училищах у Сімферополі, Житомирі та Сумах, про екскурсійну діяльність Кримського гірського клубу, висвітлена роль громадських організацій в справі проведення екскурсій. У своїй роботі автор згадує прізвища активних організаторів учнівського екскурсійного руху в Україні П. Сидорова та А. Грицяя.

Ще в одній своїй статті "Организация общеобразовательных экскурсий в средней школе", надрукованій в тому ж розділі зазначеного часопису за 1901 р., Н. Арєп'єв знову спирається на практичний досвід українського педагога - директора Сумського реального училища А. Грицяя в справі організації та проведення екскурсій, порушує питання підготовки вчителів-керівників екскурсій.

Питанням екскурсійної справи надавав увагу й "Журнал Министерства народного просвещения", що виходив у С.-Петербурзі в кінці XIX - на початку XX ст. Так в розділах "Рисование", "Эстетическое воспитание", "Экскурсии и походы" в січні 1916 р. часопис надрукував основні принципи організації та проведення екскурсій для учнів.

У часописі друкувались також статті відомих педагогів, знавців земської педагогіки. У травні 1916 р. у рубриці "Отдел по народному образованию" була надрукована стаття В. В. Акімова "Постановка учебного дела в земских школах", в якій автор поставив питання про учнівські екскурсії в земських початкових школах.

У названій рубриці часопису друкувалися публікації авторів, в тому числі й про проведення педагогічних з'їздів у 1916 р. Це, зокрема, публікації А. К. Дорошкевича "Вопросы воспитания на педагогическом съезде в Киеве", надрукована у часописі у вересні 1916 р. В ній автор відзначив, що проблеми екскурсійної діяльності знайшли своє висвітлення в рішеннях педагогічного з'їзду у Києві, що екскурсії повинні мати не випадковий, а суворо продуманий і планомірний характер.

Важливу групу в періодичній педагогічній літературі відіграють публікації українських педагогів та вчених. Для них характерна демократична спрямованість питань організації екскурсій, звернення до української проблематики, до розробки екскурсій на місцевому матеріалі на національні історико-культурні теми.

Так, викладач Катеринославської гімназії І. Акінфієв надрукував статтю "Ученические экскурсии в Екатеринославе" в часописі "Русская школа" № 7, 8 за 1900 р. Стаття була розміщена в рубриці "Педагогическая хроника". У ній автором були закладені основи екскурсійної теорії та методики проведення екскурсій для учнів.

Важливим джерелом для вивчення історії екскурсійної справи в Україні є публікації, вміщені в українському педагогічному часописі "Світло", який видавався у 1910-1914 рр. у Києві. Часопис "Світло" виходив українською мовою і був присвячений питанням шкільного, позашкільного та сімейного виховання, висвітлював проблеми української культури та науки.

Звертає на себе увагу стаття С.Ф. Русової "Шкільні екскурсії і їх значення", надрукована у квітні 1911 р. - книга 8. Цю статтю С. Русова присвятила питанням екскурсійної теорії, методиці організації та проведення екскурсій, які авторка назвала основним фундаментом освіти [7; 25]. Особливо великого значення С. Русова надавала шкільним екскурсіям з огляду на те, що шкільні екскурсії справді є найкращим способом пізнати свій рідний край. Завдяки екскурсійному методу, на думку С. Русової, школа єдналась із справжнім життям. Вона зазначала, що "... шкільні екскурсії навчать нашу молодь пильно стежити за усіма дрібницями життя, навчать поважати закони природи, що керують життям" [7; 34].

Говорячи про роль і значення екскурсій, С. Русова наголошувала на тому, що екскурсії навчають не тільки дивитися навкруги себе, а й бачити явища в усіх деталях, придивлятися до них і розуміти їх [8; 27].

С. Русова звертала увагу на гуманістичні функції екскурсій, підкреслюючи, що мета їх - збудити у екскурсантів "чулисть до громадянської психіки, розуміння зв'язку людського життя з природним осередком, придивлятися до творчої діяльності людини в різних напрямках". Вона підкреслювала, що співвітчизникам бракує щирого патріотизму саме через те, що "ми занадто мало знаємо свій рідний край, не додивляємось до життя народу" [9; 34]. Ці питання залишаються дуже актуальними й тепер.

Внесок С. Русової в розробку питань екскурсійної теорії є також вагомим. Щодо класифікації екскурсій, то вона підтримувала думку Д. Соколова, який поділяв їх на дві групи: антропогеографічні та історичні. С. Русова додала ще гуманітарні екскурсії, мету яких вбачала в тому, щоб дати людині "свідомий погляд на громадське життя в його історичному розвитку та в сучасному становищі" [10; 29].

В іншій своїй статті "Ідейні підвалини школи", надрукованій в часописі "Світло" у квітні 1913 року - книга 8, С. Русова продовжила працювати над питаннями екскурсійної теорії, наголосивши на широкому користуванні екскурсіями як з реальними, так із гуманно – громадянськими завданнями [11; 37].

Багато уваги С. Русова надавала й питанням методики організації та проведення екскурсій. Так, в роботі "Шкільні екскурсії і їх значення" вона визначає, що правильно організовані екскурсії потребують ведення спеціальних записів, щоденників тощо. Авторка вважала, що для підвищення ефективності екскурсійного методу необхідно заздалегідь готувати учнів до здійснення екскурсій, визначити об'єкт, завдання; обов'язково спонукати учнів до активної розумової діяльності, вчити їх аналізувати побачене, порівнювати, підводити до певних висновків; надавати можливість дітям висловитися про всі їхні враження; доцільно також оформляти результати спостереження в малюнках, оповіданнях, гербаріях тощо. Лише тоді екскурсії будуть корисні взагалі для всебічного розвитку особистості.

С. Русова радила влітку і навесні проводити більше екскурсій у поле, ліс, запроваджувати такі свята, як обжинки, косовиці жита, маку тощо. Такі свята, на її думку, зблизять дітей з трудовим життям народу. Збереження народних традицій в процесі шкільного виховання не втратило актуальності і в наш час. Звертає на себе увагу й розроблена нею програма екскурсій для знайомства з Україною, зокрема з її природою.

На думку С. Русової екскурсії мали бути обов'язковими не лише для учнів, а й для учителів. В своїй рецензії, розміщеній в рубриці "Критика та бібліографія" часопису "Світло" за лютий 1912 року - книга 6, вона наголошувала на тому, що екскурсії піднімають настрої учителя і дають йому силу таких цікавих і корисних вражень і відомостей [12; 67].

Часопис "Світло" широко висвітлював питання організації та проведення екскурсій для слуша-

чів учительських курсів, народних вчителів. Так, в рубриці "З біжучого життя" за жовтень 1911 року – книга 2 в публікації про загально-просвітницькі учительські курси в Полтаві у червні-липні 1911 року повідомлялося, що, крім лекцій, слухачі курсів брали участь в екскурсіях. Ці екскурсії відбувалися в місцеві музеї, друкарні, земський кустарний склад, на водогін, електричну станцію, земську черепичню, земське показове поле тощо. Всюди пояснення надавали знавці своєї справи [19; 69]. Це свідчить про інтерес слухачів не тільки до пам'яток культури, а й до виробництва, технічних новинок.

Для слухачів київських загальноосвітніх учительських курсів влаштовувались екскурсії та подорожі по Дніпру. Учителі побували у Видубицькому монастирі, де поклали вінок на могилу відомого російського педагога К. Ушинського, а також в Межигір'ї, їздили вчителі в с. Оленівку з метою ознайомлення з культурним господарством панів Ханенків. Дуже вразило слухачів курсів екскурсія по старому Києву. Завдяки цій екскурсії вони познайомилися з минулим Києва та України, "не одному слухачеві після цієї подорожі став зрозумілий стан України, ... коли не на лекції, то хоч випадково довідався про те, що йому так болить" [20; 75]. Цей висновок в зазначеній публікації свідчить про громадянську позицію українських вчителів.

В іншій публікації про учительські курси, розміщеній в тій самій рубриці за травень 1912 року - книга 9, зазначалося, що крайові курси будуть влаштовані в таких містах, де є ботанічні сади, музеї, акваріуми, фабрики, заводи, інші "новинки", про які вчитель довідається з екскурсій, що мають відбуватися на кожних курсах.

В публікації автора Л. Свідомого про харківські учительські курси, розміщеній в тій самій рубриці за жовтень 1913 року - книга 1, теж повідомлялося про те, що курсисти-вчителі здійснювали різні цікаві екскурсії та подорожі [22; 39]. З повідомлення автора Ф. Письменного про курси вчителів в Гадячі довідуємося про здійснення екскурсій до Києва, яку спорядили слухачі по закінченню курсів. Ця екскурсійна поїздка курсистів залишила світлий слід в їхніх спогадах про курси.

В зазначеній рубриці давалися також рецензії на педагогічні виставки, що відбувалися у Києві, зокрема рецензія за березень 1911 року - книга 7. З цієї рецензії довідуємося про те, що комерційна школа Володкевич у Києві упорядкувала цікаву виставку робіт своїх учениць.

Проте в рецензії відзначалося, що праці історичного гуртка школи занадто далекі за змістом

від рідної історії "... видно, що в ученицях не пробуджено зовсім цікавості до рідного краю, й історія південної Росії занедбана. Навіть не звернуто уваги на історичне значення Києва, ... нема відчуттів про які-небудь історичні екскурсії по Києву та найближчих до нього місцевостях. Це ж цікавий і зовсім не мертвий матеріал" [18; 58]. Автор висловив з цього приводу великий жаль, що такий навчальний заклад, як комерційна школа Володкевич, так недостатньо переймається питаннями проведення історичних екскурсій по місту.

Матеріали, розміщені в даній рубриці, дуже корисні для сучасних дослідників історії екскурсійної справи, оскільки вони свідчать про активну позицію передових педагогів того часу, які вимагали ввести у вивчення рідного краю, і, наприклад, у Києві на свій розсуд впроваджували нові методи навчання, організували історичні екскурсії з метою ознайомлення учнів з пам'ятками Києва та Київщини.

Серед відомих київських педагогів, які проводили такі екскурсії, були М. Л. Лятошинський, М. І. Істомін, М. В. Пахаревський, Л. П. Добровольський та інші. Ці екскурсії знайомили учасників з історією рідного краю, сприяли патріотичному вихованню молоді. Під час їх проведення засобом розповіді вчителя - керівника екскурсії відтворювалися історичні події минулого, конкретна історична доба, що викликала певні емоції у учасників.

Вивчення історії екскурсійної справи в Україні дає підстави твердити, що автори публікацій в часописі "Світло" були обізнані з основними постулатами, які висували відомі вчені - педагоги щодо важливості організації екскурсій для народних вчителів. Такі педагоги, як, наприклад, М. В. Пахаревський, не лише відстоювали свою позицію, але й проводили такі екскурсії, що мали резонанс серед педагогічної громадськості. Діяльність педагогічної громадськості з організації екскурсій вплинула й на чиновницькі кола. Так, в рубриці "Шкільна хроніка" за квітень 1912 року - книга 8 повідомлялося, що інспектори народних шкіл Полтавщини розіслали учителям сільських та міських шкіл програму "Екскурсії учителів по обозрению г. Киева" для з'ясування питань їхньої участі в такій екскурсійній поїздки. Охочим взяти участь в екскурсії передбачалось надати безкоштовне помешкання в одній із київських шкіл [21; 56]. Це значною мірою поліпшувало просвітницьку діяльність освітян за допомогою екскурсій.

Окрім педагогічної періодики інтерес до екскурсійної справи виявив науково-літературний та громадсько-політичний часопис "Украинская

жизнь". В публікаціях часопису висвітлювались питання екскурсійної діяльності наукових товариств. Інтерес до екскурсійного методу був продиктований прагненням науковців знайти більш ефективні форми науково-просвітницької діяльності, яку товариства вважали пріоритетною. Вони організували наукові екскурсії як з метою наукових досліджень, так і з метою популяризації наукових знань, поширення просвітництва серед населення, що сприяло в цілому піднесенню культури в Україні.

Низка публікацій часопису "Украинская жизнь" торкалася діяльності наукового товариства в Катеринославі, зокрема, Комісії з вивчення місцевого краю, яка організувала екскурсії для дітей у музей ім. О. Поля, на Кайдацькі пороги. Пояснення дітям давали члени міської вченої архівної комісії В. А. Беднов і А. Ф. Кащенко. Комісія намагалася надати цим екскурсіям систематичного характеру. Екскурсії до музею ім. О. Поля організувалися й для дітей з навколишніх сіл, яких знайомили не тільки з пам'ятками старовини, а також із чудово підібраними екземплярами місцевого тваринного царства [27; 72]. 8-10 жовтня 1916 р. діти з с. Мануйлівки (70 осіб) відвідали музей ім. О. Поля, керував екскурсією за проханням Комісії В. А. Беднов [28; 126]. Відомі науковці брали активну участь у поширенні знань серед народу, в тому числі й засобами екскурсій, в яких вбачали один з найбільш ефективних методів просвітництва населення.

У публікаціях часопису "Украинская жизнь" повідомлялося про організацію різноманітних екскурсій Українським клубом, зокрема 27 травня 1912 р. відбулася екскурсія на могилу Т. Г. Шевченка, в якій взяли участь понад 400 осіб [25; 113]. І в подальшому Український клуб, клуб "Родина" влаштовували екскурсії за цим маршрутом [26].

Отже, періодична преса другої половини XIX - початку XX ст. активно реагувала на розвиток екскурсійного процесу. Публікації зазначених часописів висвітлювали різноманітні проблеми екскурсійної справи в імперії, зокрема й в Україні, будили інтерес суспільства до такого нового явища в культурному житті, як екскурсії. Матеріали періодики є важливим джерелом з історії екскурсійної справи. Вони свідчать про те, що екскурсійний рух хоч і не став масовим, але мав уже певні здобутки на початку XX ст. в Україні, поширюючись, насамперед, на шкільну та студентську молодь. Ініціаторами розгортання екскурсійного руху виступали педагогічні та наукові сили країни.

Джерела та література

1. Акинфиев И. Я. Как устраивать экскурсии с учащимися / И. Я. Акинфиев // Изд-во журнала "Школьные экскурсии и школьный музей". – Бендеры: Тип. Гиленко и Натензона, 1914. – С. 22.
2. Аскурит А. Второй съезд русских эсперантистов (корреспонденция из Киева // А. Аскурит // Вокруг света, 1913. № 33. – С. 395.
3. Ильин А. И. Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях / А. И. Ильин // Русский турист. – СПб, 1902. № 9-10. – С. 250.
4. Там само. – С. 251.
5. Там само. – С. 251.
6. Русова С. Ф. Шкільні екскурсії та їх значення / С. Ф. Русова // Світло. – К., квітень, 1911. – Кн. 8. – С. 25.
7. Там само. – С. 34.
8. Там само. – С. 27.
9. Там само. – С. 34.
10. Там само. – С. 29.
11. Русова С. Ф. Ідейні підвалини школи / С. Ф. Русова // Світло. – К., квітень, 1913. – Кн. 8. – С. 37.
12. Русова С. Ф. Критика та бібліографія / С. Ф. Русова // Світло. – К., квітень, 1912. – Кн. 6. – С. 67.
13. Русский экскурсант. – Ярославль, 1914. – № 1. – С. 96.
14. Там само. – С. 88.
15. Там само. – 1916. – № 6. – С. 51-52.
16. Там само. – С. 58-59.
17. Там само. – С. 59.
18. Світло. – К., березень, 1911. – Кн. 7. – С. 58.
19. Там само, жовтень, 1911. – Кн. 2. – С. 69.
20. Там само. – С. 75.
21. Там само, квітень, 1912. – Кн. 8. – С. 56.
22. Там само, жовтень, 1913. – Кн. 1. – С. 39.
23. Сичинава В. А. Из истории издания отечественной экскурсионной периодической литературы / В. А. Сичинава // Обзорные научные статьи по туризму. – Сухуми: Алашара, 1975. – С. 58-63.
24. Смирнов Вл. Краткосрочные курсы для ознакомления с местной природой, организованные Крымско-Кавказским горным клубом в г. Одессе с 26 мая по 8 июня 1916 г. / Вл. Смирнов // Школьные экскурсии и школьный музей. – Одесса, 1916. – Кн. 4-5. – С. 41-44.
25. Украинская жизнь. – М., 1912, № 6. – С. 113.
26. Там само. – 1912. - № 10. – С. 94; 1913, № 6. – С. 96.
27. Там само. – 1916. - № 9. – С. 72.
28. Там само. – 1916. - № 10-11. – С. 126.
29. Экскурсионный вестник. – М., 1914. - № 2. – С. 135-136.
30. Там само. – 1914. - № 3. – С. 122.

Светлана Грибанова

Материалы периодических изданий как источник изучения развития экскурсионного дела на Украине во второй половине XIX – в начале XX ст.

Статья посвящена источниковедческому обзору специализированной, педагогической и общественной периодики по вопросам организации экскурсионного дела на Украине во второй половине XIX – в начале XX ст.

Ключевые слова: периодические издания, экскурсия, экскурсионное дело, ученические экскурсии, экскурсионный метод.

Svetlana Gribanova

Periodic issue materials as a source of History of Excursion Development in Ukraine in the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries

This article is dedicated to literature review of special, pedagogical and social periodicals in excursionism in Ukraine in the second half of XIX to the early XX centuries.

Key words: periodic issue, excursion, excursionism, school excursion, excursionist method.

